

Kenesei István

Antal László igazgyöngyei és hamis ékszerei

1. Bevezetés: Antal László, a nyelvész

A közelmúltban tartott „Antal László emlékkonferencia”¹ megrendezésének legfontosabb indoka munkásságának maradandó hatása volt: az, hogy elsősorban a mai nyelvtechnológiai fejlesztésekben, de a magyar nyelv rendszerének megismertetésében is eredményesen tudják hasznosítani az általa meghonosított strukturalista-deszkriptív nyelvszemlélet eljárásait. Azután persze az is számított, hogy kivételesen szellemes, nyugodtan mondhatjuk, legendás oktatóként élt hajdani diákjai emlékezetében. E konferencián Antal *A hatodik mondatrésze* c. kis könyve (Antal 1985) címadó tanulmányának saját szempontjaihoz sem hűségeselemzéseit és javaslatait mutattam be egy már korábban megírt cikkem (Kenesei 2006) alapján – ott azzal indokolva megkésett kritikámat, hogy a hetvenes és nyolcvanas években, amikor ezt és hasonló tanulmányait közreadta, a választóvonal nem a strukturalista és a generatív nyelvészet között húzódott, hanem a – talán helytelen – összefoglaló néven „modern” és „hagyományos” irányzatok között, amely felosztást a „másik oldalról” még azzal is megerősítették, hogy a strukturalista és generatív szemléletet ötvöző középiskolai anyanyelvi tankönyvsorozatunkat úgy kívánták hitelteleníteni, hogy „amerikai szeretetsomagokként” hivatkoztak rájuk, amelyekből „nem kérnek a magyar pedagógusok” – mintegy egyszerre idézve vissza és jósolva meg a korábbi kemény diktatúra és a mai demokrácia némely szereplőinek bornírt Amerika-ellenes gondolatvilágát. Balázs Jánosnak, az ELTE akkori általános nyelvész (!) professzorának az itt idézett szavai, illetve az ahhoz igazodó tettek az e kötetben ünnepeltek egykori munkáját, sőt jövőjét is befolyásolhatták volna – ha a hetvenes évekre nem lettünk volna már túl a szoros pártirányítás kötelékei között vergődő tudománypolitikán. Antal korabeli munkáit tehát a „táboron belülről” akkoriban nem lett volna célszerű bírálni, mire pedig a nyelvészeti (és politikai) körülmények annyira megenyhültek, hogy a táborok jelentősége nem számított, addigra Antal már nem volt Magyarországon, akkor pedig már ezért nem volt értelme a „disszidenst” bírálni.

De vajon van-e értelme, hogy Antalról utolsó hazai könyve megjelenése után húsz évvel, illetve halála után 13 évvel írjunk kritikát? Az itt említett cikkem megírásakor az motivált, hogy tisztábban lássam Antal szerepét, nyelvészeti jelentőségét: valóban olyan sziporkázó gondolkodó volt, ahogy emlékeztem rá, és jogosan hagytak-e hiányérzetet maguk után a késői kis könyvei, amikor először olvastam őket? Ugyanezeket a kérdéseket igyekszem újra feltenni a jelen írásomban. Módszerem egyszerű lesz: idézeteket fogok kiemelni Antal későbbi nyelvészeti műveiből és igyekszem közelebből szemügyre venni őket.

2. Üveggolyók vagy igazgyöngyök?

2.1. A főnévi igenév mondatrészi szerepe

Antal sohasem fogadta el készpénzként a hagyományos nyelvtanok meghatározásait. Eredetileg is annak köszönheti híret (vagy bizonyos körökben hírhedtségét), hogy *A magyar esetrendszer* (Antal 1961) című maradandó értéket képviselő dolgozatában fenekestül felforgatta a megszokott fogalmakat és új megvilágításban mutatta be az általa rendszerezett jelenségeket. A főnévi igenév is azok közé a hagyományos nyelvtanokban „átmeneti szófajoknak” tekintett elemek közé tartozott, amelyek joggal kelthették fel Antal gyanúját. Hogy ez mennyire megalapozott volt, azt az alábbi idézetek bizonyítják.

¹ "Antal László és a mai magyar nyelvtudomány", Eötvös József Collegium, Budapest, 2006. február 17. Ez a dolgozat a konferencián tartott előadásom írásos változata.

- (1) a. „A *Péter tanulni akar* mondat *tanulni* eleme, tehát az ilyen típusú mondatokban fellépő főnévi igenév nem tárgy...” (Antal 1985: 94)
 b. „*Mit akar Péter? – Tanulni.* Mármost nyilvánvaló, hogy ez a középiskolás kérdőszavas módszer a legjobb esetben pedagógiai segédeszköz, de semmiképpen sem bizonyító erejű tudományos eljárás.” (i.m., 97)

E mondatrész-meghatározás kritikájaként Antal megsemmisítő fordulatánál találóbbat ma sem tudnánk felkínálni. Kálmán és társainak (1989) a nyomdai átfutás lassúsága miatt pár évvel később megjelent, valójában azonban Antal művétől függetlenül keletkezett dolgozata lényegében ugyanezen az alapon bírálja a hagyományos nyelvtant. Igaz, ők kibővítik az itt tárgyalt szerkeztípust olyan főnévi igeneves szerkezetekkel, amelyekben nem is lehet a *mit?* tárgyi kérdőszót használni, pl. *Péter igyekszik tanulni – *Mit igyekszik Péter?* Ez a lehetőség, úgy tűnik, elkerülte Antal figyelmét, pedig jó kiegészítő érv lehetett volna a kérdőszavas módszer ellen.

Antal más tekintetben is párhuzamosan gondolkodik Kálmán és társai (1989) tanulmányával, amely a magyar segédigékről szól és az *akar* típusába tartozó igéket segédigéként kezeli. Kijelenti például a következőket.

- (2) „El kell fogadnunk, hogy az *akar*, *szeret(ne)* és hasonló ’segédigeszerű’ elemek mellett a főnévi igenév nem tárgy, hanem az ige verbális kiegészítése, amely a segédigével együtt az igei csoport, a szűkebb értelemben vett állítmány létrehozója.” (i.m., 105)

Ugyanakkor azonban Antal érvelése egyáltalán nem „tűzbiztos”. Arra hivatkozik ugyanis, hogy amíg az *akar* és társai mellett a főnévi igenév jelenléte kötelező (vö.: *Péter tanulni akar – *Péter akar*), addig a tárgyé nem az, hiszen azt is lehet mondani, hogy *Péter könyvet olvas*, meg azt is, hogy *Péter olvas*. És máris megmutatozik Antal gondolatmenetének hevenyészett volta, hiszen egy kis morfondírozással maga is rájöhetett volna, hogy amiképpen vannak kötelezően tárgyias (pl. *letesz*), valamint tárgyias/tárgyatlan igék (pl. *olvas*), ugyanúgy vannak kötelezően (pl. *akar*) és nem kötelezően infinitívuszt vonzó igék is, pl. *tanul (számolni)*. A (2) kijelentés tehát nem valamely premisszákból levont konklúzió, hanem egyfajta intuitív ötlet, amely végső soron, ha „véletlenül” is, de fején találja a szöveget.

Antal fejtegetéseinek olvastán az a benyomásunk, hogy az adatok egy érdekes részének a gyors összevetése után kialakított egy (pre)konceptiót, s ami beleillett, azt észrevette, ami meg nem, azt vagy nem vette észre, vagy ha igen, hát megpróbálta beerőszakolni elképzelésének keretei közé.

Az egyik ilyen általános nézete a mondatrészek azonosítására vonatkozik.

- (3) „A *Péter tanár szeretne lenni* mondat állítmánya *tanár szeretne lenni*. Ez összetett névszói-igei állítmány. A névszói rész *tanár*, az igei rész *szeretne lenni*. [...] *Péter – tanulni akar*. Ez összetett igei állítmány. Akkor viszont a *Péter angolul akar tanulni* mondatban *angolul* nem *tanulni* [sic] bővítménye, hanem az egész igei csoporté [mert vö.:] *Péter nyelvtant akar tanulni – Péter a nyelvtant akarja tanulni*.” (i.m., 101)

Az érvelés implicit, azaz kifejtetlenül hagyott része arra az összefüggésre támaszkodik, amely a tárgyias/alanyi ragozású *akar* és egyfelől a határozott tárgyat, másfelől a határozatlan tárgyat tartalmazó, valamint a tárgyat nem tartalmazó szerkezetek között áll fenn. Vegyük észre, hogy Antal számára a szó(faj) és a mondatrész játszik kulcsszerepet, köztes egységeket nem ismer el, mégha előfordulnak is olyan – lényegében meghatározatlanul hagyott – terminusok, mint a

(3) idézetben az „igei csoport”, amely itt csupán az *akar tanulni* szósort kell, hogy takarja, hiszen ennek a „bővített” az *a nyelvtant* tárgy.

Jóllehet Antal többször hivatkozik nominális és verbális szintagmákra, amiket ő is NP és VP címkékkel jelez (Antal 1977, 168skk), máshol ilyesmiket mond:

(4) „[...] ugyanazon típusú, fajtájú elem többféle mondattani pozícióban is megjelenhet. Gondoljunk például a főnévre, amely lehet alany, lehet az összetett állítmány névszói része stb.” (i.m., 35)

Ez viszont nyilvánvaló tévedés, hiszen – ha eltekintünk az infinitívusztól – alany csak főnévi szintagma lehet, mégha van is olyan eset, amikor egyetlen főnév (például a tulajdonnév) tölti ki azt. És az összetett állítmány névszói része is alapvetően főnévi szintagma, jóllehet az is állhat egyetlen szóból, vö.: *Péter katona/jó katona/a legjobb katona/a vállalat igazgatója volt*.

Antal a szavak vonzatkeretével („valenciájával”) nem foglalkozik. Pontosabban szólva, akkor nem foglalkozik a szavak vonzatkeretével, amikor nem illik bele a kritikája gondolatmenetébe. Ha azonban észreveszi, hogy vitabeli ellenfelei valahol sületlenségeket állítanak, az ellenérvét akár a vonzatkeretre is építheti.

(5) „Tévedés, egyszerűen csalódás áldozata az, aki azt hiszi, hogy *Az útbaigazítást keresőket [... kell óvni]* esetében egy tárgynak (*keresőket*) van tárgya (*útbaigazítást*)... Az a fontos, hogy egy verbális elemnek (*keresők*) van alárendelve egy nominális elem (*útbaigazítást*). *Az útbaigazítást* tehát tárgy, de nem egy tárgy tárgya, hanem egy melléknévi igenév tárgya.” (i.m., 105sk., Antal eredeti kiemelése nélkül)

Antal rendszerében tárgya csak verbális főtagnak lehet, nominális főtag számára csak a kiegészítői (Antal „hatodik mondatrésze”), illetve a jelzői szerep van megengedve. Ugyanakkor furcsállható, hogy Antal nem veszi észre, a melléknévi igenév *kereső* itt ’alkalmilag’ főnevesült, mivel nemcsak tárgyragot vesz fel (amit helyesen az egész szerkezetnek tulajdonít), hanem többszáma is van. De tegyük fel, hogy a többszám is a szerkezethez tartozik és engedjük meg, hogy a melléknévi igenév valóban verbális. Elegendő azonban ismét csak egy olyan tárgyatlan ígét találnunk, amely felvehet infinitívuszi vonzatot, hogy láthassuk, a tárgy nem az „összetett állítmányhoz” vagy az „igei csoporthoz” tartozik, vö.: *iparkodik/készül tanulni (a) nyelvtant*. Ilyenkor ugyanis a ragozott (véges) ige nem tehető tárgyas ragozásba, következésképpen a (3) idézetben hivatkozott összefüggés itt nem állhat fenn.

Egy ponton Antal mintha engedményt tenne a vonzatkeretre való hivatkozásnak:

(6) „[Ú]gy tűnhet, hogy a *tanulni* kaphat határozót: *Péter angolul akar tanulni*. Úgy intuíció szerint az *angolul* és a *tanulni* látszik szorosabban összetartozni. Ennek az intuíciónak azonban valószínű nem nyelvtani, hanem **lexikai** oka van: *angolul* és *tanulni* **szemantikailag** meg – a gyakori együttelfordulás miatt – **statisztikailag** áll közel egymáshoz. Hogy az összetartozás érzése mennyire változik a határozó természetétől függően, azt jól mutatják az alábbi mondatok:

Péter angolul akar tanulni.

Péter haragjában akar tanulni.

Péter hiába akar tanulni.

Márpedig nyilvánvaló, hogy a három határozószónak [...] **ugyanazt a szerkezeti helyet** kell elfoglalnia a mondatban.” (i.m., 99sk., kiemelések hozzáadva)

Először is, ami Antal számára „nyilvánvaló”, az egyáltalán nem az. Elég csak a következő példát szemügyre venni, hogy lássuk, megint egy megalapozatlan kijelentéssel van dolgunk: *Péter hiába akar haragjában angolul tanulni*. Ha a három határozó „ugyanazt a szerkezeti helyet” foglalná el, akkor nem szerepelhetnének egymás mellett egyazon mondatban. Antaltól amúgy is meglepő olyasmit olvasni, hogy valamely szerkezetnek statisztikailag indokolható az összetartozása. A (6) idézetből kibontható felfogása arra vall, hogy Antal számára a szótárban valamiféle gyakorisági összefüggéseket rendezünk el. Egyfelől Antal nyilván határozói típusok gyakoriságának különbségére gondolhatott, nem pedig arra, hogy (a magyar nyelvi adatok alapján) az *angolul (akar) tanul(ni)* gyakoribb mondjuk a *papágóul (akar) tanulni* kifejezésnél. Más szóval a „valamilyen nyelven (akar) tanul(ni)” szerkezet lenne gyakoribb szerinte a „valamilyen érzelmi állapotban (akar) tanul(ni)” vagy a „valamilyen eredménnyel vagy eredménytelenül (akar) tanul(ni)” típusú szerkezetnél.

De amikor Antal gyorsan el akar jutni a konklúzióhoz, akkor nincs tekintettel a nyelvtani összefüggésekre. Az ugyanis csak a felületes szemlélőnek „nyilvánvaló”, hogy a három határozó ugyanúgy „módosítja” ugyanazt az „igei csoportot”. Amíg ugyanis az *angolul* kizárólag az infinitívuszhoz kapcsolódhat, addig a *haragjában* akár ahhoz („az a szándéka, hogy haragosan tanuljon”), akár a főigéhez is csatlakozhat („haragjában döntötte el, hogy tanulni fog”). Végül a *hiába* csakis a főige + infinitívusz szerkezet egészére érthető („kár volt tanulni akarnia”), magára a puszta infinitívuszra nem (*„azt akarja, hogy hiába tanuljon”) – igaz, ennek valószínűleg pragmatikai, pontosabban a világ ismeretéből következő oka van, ugyanis ilyesmit nem szoktunk „akarni tenni”. A három határozó tehát ebből a szempontból sem egyenértékű.

De még ez sem teszi teljessé a képet. Az összefüggés az *angolul* (és általában: a „valamilyen nyelven/nyelvet”) és a *tanulni* között nem statisztikai, hanem valóban lexikai (és ennél fogva szemantikai) – de a szónak egy másik értelmében. A *tanul* ige a szintaktikai-szemantikai környezetében megenged egy olyan nyelvnevet, amelyet az *-ul/ül* végződéssel kell/lehet ellátni, és ebben hasonlít az igék egy kicsiny csoportjára (pl. *ír, olvas, beszél, álmodik*), és különbözik egy az előzőnél jóval nagyobb csoporttól (pl. *üt, autózik, nyílik*), amely utóbbiak azonban megengedik a *haragjában* vagy a *hiába* határozókat (vagy mindkettőt) – tekintet nélkül arra, hogy az *akar* igével együtt vagy anélkül fordulnak-e elő. Ebből az következik, hogy a *tanul* a szótári jellemzésében van arra kijelölve, hogy felvehessen egy olyan **vonzatot** mint az *angolul*, amely lehetőség az *akar, üt* stb. számára nem elérhető. A *haragjában* vagy a *hiába* azonban ún. szabad határozók, amelyeket bármely igei csoporthoz, illetve állítmányhoz hozzá lehet tenni, feltéve, hogy szemantikailag összefér velük.

Egyfelől tehát Antalnak azt a megfigyelését, hogy a *tanul* és az *angolul* között lexikai összefüggés áll fenn, akár el is fogadhatnánk, ha nem magyarázná utána a „statisztikai” és a „szemantikai” szavakkal. Másfelől viszont az Antal által mintának tekintett deskriptív-disztribúciós elemzésben is világosan ki lehet mutatni, hogy az *angolul tanul* rendszeresen és kölcsönösen helyettesíthető az egyetlen szabad formából (azaz szóból) álló *köhög, ugrál, szaladgál* stb. elemekkel – úgy, hogy mellettük megtarthatók a *hiába* és/vagy *haragjában* szabad határozók. Mivel pedig ebben az endocentrikus szerkezetben az ige a főtag, az kell, hogy valamilyen értelemben megengedje, hogy mellette az *angolul* előfordulhason.

Antal tehát világosan látta, hogy a hagyományos nyelvtan álláspontja az igenevek mondatrészi szerepét tekintve tarthatatlan, saját receptje azonban még az általa követett nyelvfelfogás szerint sem következetes, sőt felületes és hiányos.

2.2. Jel, jelentés, jeltárgy

Antal ismételtén és sokat foglalkozott a jelentéssel. Nem tartom feladatommak, hogy itt részletesen tárgyaljam jelentésfelfogását, bár a kiragadott idézetek esetleg elhamarkodott következtetésekhez vezethetnek. Ennek kockázatával fogok továbbhaladni.²

Antal viszonylag egyszerű képet ad a nyelvi jelentésről, és a hagyományos nyelvtanra irányuló kritikájával itt is egyet kell értenünk, hiszen ennek lényegében nem is volt a szó szoros értelmében vehető álláspontja a jelentésről. Bencédy (1968) például Martinkó Andrásnak (2001) az ötvenes években írt és akkor kéziratban maradt munkájára hivatkozva tudja csak idézni a valójában az Ogden és Richards (1923) könyvéből származó „jelentésháromszögnek” továbbfejlesztett változatát, lényegében elhárítva magától a jelentés természetének meghatározását. Ugyancsak jogos Antal felháborodása a nyelvészeknek ama gyakorlata láttán, amely a „jelentés” terminust a még annál is homályosabb „fogalom” terminussal igyekszik megvilágítani, mint az az imént idézett nyelvtanban is megtörtént. Egyik érve szinte pontosan követi Berkeley-nak (1710) Locke (1690) idea-tana elleni kritikáját.

- (7) "Ha elfogadnánk, hogy az *eső* szó jelentése az 'eső' fogalma, akkor azt is el kellene fogadnunk, hogy valahányszor az *eső* szót a jelentése szerint használjuk, mindig az eső fogalmáról beszélünk. Viszont nagyon jól tudjuk, hogy az esetek döntő többségében azokban a mondatokban, amelyekben az *eső* szó megjelenik, nem az eső fogalmáról van szó (az eső fogalmával csak a logikus és a meteorológus foglalkozik), hanem konkrét esőkről vagy esőről általában (de ez utóbbi nem azonos az eső fogalmával)." (Antal 1978, 60 sk.)

A „jel (= hangsor) – jelentés – denotátum (= nyelven kívüli valóság, jeltárgy)” háromszög Antal számára is a kiindulási pont. A jeltárgy természetesen nem tartozik a nyelvhez, ehhez a számára objektíven, azaz a beszélő tudatán (elképzeléseiben, naív meggyőződésén, nyelvérzékén) kívül létező rendszerhez, amelyben a jel (= szó, morféma) használati szabálya határozza meg a jelentést. (Antal 1978: 45)

Érdekes, hogy annak ellenére, hogy Antal elutasítja a jeltárgyak vizsgálatát, milyen gyakran hivatkozik arra, hogy egy-egy szónak van vagy nincs denotátuma és hogy mi lehet az.

- (8) "Pl. egy olyan határozott jelentésű jel, mint a *ló*, noha legtöbbször kétségtelenül egy meghatározott állatfajtát, illetve annak egyedeit jelöli, jelölhet még egy sakkfigurát, sőt a durva stílusban embert is." (i.m., 75)

Csakhogy a *ló* szónak nincsen denotátuma, azaz nem jelöl az égvilágon semmit. Ami ugyanis rendelkezik a jelölés, a denotálás vagy referálás képességével, az **nem a szó, hanem a fregei "tulajdonnév" vagy a russelli "határozott leírás"**, pl. *az a ló; az én lovam; az a ló, amelyik most verte le az akadályt* stb. kifejezések (meg persze a „valódi” tulajdonnevek, pl. *Pejkó*). A köznévek lehet jelentése, de nem lehet denotátuma.

A „használati szabály = jelentés” azonban Antalnál nem azt ragadja meg, milyen jeltárgyakra alkalmazzuk a szót (ezeknek a köre ugyanis egyrészt kívül esik a nyelven, másrészt amúgy is rendkívül változékony), hanem egyfajta nyelven belüli használati szabályt. Összeveti például a *Péter beszélt a barátjával* mondatot a *Péter beszélt a barátjáról* mondattal és megállapítja, hogy a két mondat jelentéskülönbsége a két rag jelentéskülönbségére vezethető vissza. (i.m., 79). Csakhogy ennél a saussure-i tételnél nem áll meg, hanem tovább megy és ilyen állításokat tesz:

² Antalnak a jelentéssel kapcsolatos nézeteiről Bezeczy Gábor előadást tartott az „Antal-konferencián”.

- (9) „Jó magyar mondat az, hogy *Láttad-e Pistát?*, de rossz mondat az, hogy *Láttad Pistát-e?* vagy *Pistát-e láttad?* Az *-e* elem jelentését kimerítően csak azután határozhatnánk meg, ha mindezeket a korlátozásokat gondosan számba vennénk.” (i.m., 82)

Ha Antal azt mondaná, hogy az *-e* jelentését abból láthatjuk, hogy ilyen mondatokat vetünk össze: *Nem tudtam, hogy láttad Pistát* és *Nem tudtam, hogy láttad-e Pistát*, akkor egyet is érthetnénk. Ez esetben ugyanazt tenné, mint amit a *-val/vel* és a *-ról/ről* ragok kapcsán az előbb idéztünk tőle. De a (9) idézetben ugyanazon szó, illetve morféma **formális elhelyezkedési, azaz szintaktikai szabályairól** beszél, ezeknek meg általában nincs köze a jelentéshez (kivéve például a topik-fókusz szórendi változatait, amelyek viszont a jelen összefüggésben nem relevánsak).

Éppen Antal példáját továbbgondolva jutnánk el odáig, hogy – ismerve az *-e* függőszóra vonatkozó nyelvjárási és szociolektusbeli szintaktikai különbségeket – ha a beszélők egy csoportja használja a *meg-e érkezett, nem-e érkezett(-e) meg* sorrendi változatokat, más csoportjuk pedig nem, akkor az előző csoportban a kérdőszó mást kellene, hogy jelentsen, mint a másokban, ami azonban egyszerűen ellentmond a tényeknek, hiszen az *-e* minden magyar beszélő számára egyformán az eldöntendő kérdés „jelentését” adja hozzá az alapmondathoz, akárhol helyezkedjen is el a mondaton belül.

Egy másik oldalról is ugyanebbe a problémába ütközik, amikor azt fejtegeti, hogy a (hagyományos) grammatikai szavaknak nevezett elemeknek, mint amilyen az angol *do* segédige, nincsen denotátumuk (vö. a (8) idézet bevezetését).

- (10) „A *Did he come?* mondat esetében [...] a mi terminológiánk szerint [...] a *he*-nek és a *come*-nak van jelentése is, meg denotátuma is, míg a *do*-nak csak jelentése van, denotátuma nincs.” (i.m., 80)

Hogy mi a *do* jelentése Antal számára? Nem más, mint az a szabály, amely megszabja, milyen környezetekben fordulhat elő. No de éppen a (8) idézet kapcsán láttuk, hogy a *ló* szónak sem lehet denotátuma, mint ahogy egyetlen köznévnél sem, hacsak nem töltjük meg olyan absztrakt jeltárgyakkal az „objektív valóságot”, amelyeket éppen Antal opponált a legélesebben.

- (11) „Tehát egy jel és egy jelentés – ennyi kell egy szóhoz. Azok az elemek, amelyek ezzel bírnak – szavak. Azok az elemek, amelyek ilyesmivel nem bírnak, nem szavak, mert nem lehetnek jelek.” (i.m., 76)

A jel használati szabálya tehát Antal értelmében egyfajta „nyelven belüli” szabály: de az nem más, mint a „jel”, azaz a szó, vagy pontosabban a nyelv szótárában felsorolandó elemek mondatbeli elhelyezkedésének, azaz szintaxisának a szabálya. A kör itt bezárul: a jelentés azonos a szintaxissal, a denotátumok pedig sajátos absztrakciók.

Nem véletlen, hogy Antal szinte kizárólag a szó jelentéséről beszél, a mondat jelentésére csak annyiban tér ki, hogy megállapítja: ez „a jelentés legmagasabb egysége”. Arra azonban, hogy ez a jelentésfajta hasonló vagy eltér-e a szó jelentésének típusától, már nem tér ki. (Ebben egyébként követi a hagyományos nyelvten gondolkodását.) Dehát a mondat jelentését azért sem tárgyalhatja az eddigiek szellemében, mert akkor összeomlana a „jelentés = a nyelven belüli használati szabály” tézise. A mondatnak ugyanis már nem lehet „szintaxisa”; jelentését nem az adja meg, milyen más mondatok környezetében fordulhat elő, hanem – feltéve, hogy a mondat is „jel” – hogy milyen „jeltárgyakra” lehet alkalmazni, azaz a mondatnak is lehet használati szabálya – amint azt már Wittgenstein (1953) is kifejtette.

Mint fentebb utaltam rá, Antal jelentésfelfogása *A formális nyelvi elemzés* (1964) és *A jelentés világa* (1978) között nem változott, pedig ha 1964-ben ideológiai okok állhattak amögött, hogy nem lehetett Wittgensteinre hivatkozni (amit jó okunk van feltenni még annak ellenére is, hogy a *Logikai-filozófiai értekezés* először 1963-ban jelent meg magyarul), 1978-ban ez már nem akadályozhatta meg abban, hogy a „jelentés = használati szabály” tételét ne alkalmazza a wittgensteini szélesebb értelemben. Csak utalunk itt rá, hogy az ELTE BTK akkori épületében két emelet választotta el az Általános nyelvészeti tanszéket a Filozófiai tanszéktől, ahol már többen épp ilyen kérdésekkel foglalkoztak az ezek iránt érdeklődő nyelvészek tájékozódását is segítve.

Antal meghaladta mind a hagyományos nyelvészet, mind a bloomfieldi „vaskalapos” strukturalista nyelvészet jelentésfelfogását. Mivel azonban mereven ragaszkodott „a nyelven belüli használati szabály” téziséhez, másrészt pedig nem tudott túllépni a szón mint a jelentéstan alapkategóriáján, a hetvenes évekre már az egy évtizeddel korábban újdonságként ható nézetei is elavulttá lettek.

2.3. Van-e a nyelvnek feladata?

Antal többször is megfogalmazta pályája során a nyelv alapvető funkcióját és nyugodtan mondhatjuk, következetesen ragaszkodott álláspontjához.

- (12) „A nyelv feladata köztudomásúan az, hogy a bennünk támadó szubjektív tartalmakat mások számára is megfoghatóvá tegye. De egy gondolatot, véleményt, észrevételt, tehát egy bennünk támadó szubjektív tartalmat közvetlenül mint egy szubjektív tartalmat nem tudunk egymással megosztani. Ahhoz, hogy egy bennünk élő, bennünk támadó szubjektív tartalom a beszédársunk számára is megfogható legyen, ezt a tartalmat objektívvé kell tenni. Az objektívvé tétel eszközei a jelek.” (Antal 1964, 184)
- (13) „A nyelvnek az a feladata, hogy a bennünk támadó szubjektív tartalmakat mások számára is megfoghatóvá tegye. Mivel nincs módunk arra, hogy a szubjektív tartalmakat közvetlenül cseréljük ki, kénytelenek vagyunk azokat objektívvé tenni. Ennek az objektívvé tételnek az eszközei a jelek.” (Antal 1978, 33)

Nincs okunk bírálni Antalt azért, mert a nyelv kommunikatív funkciójának primátusa mellett kötelezi el magát: ez a nézet legalább olyan régi, mint „a nyelv a gondolatok kifejezésének az eszköze” tétel, és legalább olyan sokan és olyan tekintélyek érveltek mellette, mint ellene.

Az azonban érthetetlen, hogy miért nem szentelt nagyobb figyelmet annak a kérdésnek, amely ugyanolyan régóta foglalkoztatja a (nyelv)filozófusokat: vajon vannak-e szubjektív, tudati tartalmak nyelvi megformálás nélkül vagy az előtt? Vajon nem a nyelv teszi-e egyáltalán lehetővé, hogy ezek a tudati tartalmak egyáltalán létrejussanak? Vegyük észre, hogy Antal itt gondolatról, véleményről, észrevételről beszél, nem valamiféle homályos érzelmekről, érzetadatokról stb., amelyekről egyébként másjellegű vita folyt, illetve folyik a tudat/szellem filozófiáját tárgyaló körökben. És újra Wittgensteinre (1953) hivatkozva le kell szögeznünk, hogy 1978-ban már nem lehetett (volna) a privátnyelvre vonatkozó érvektől eltekinteni a nyelv és gondolkodás viszonyában – Magyarországon sem. Antalnak ez a felfogása a nyelvről túlságosan is leegyszerűsítő és korabeli ismereteink szerint is téves volt.

4. Befejezés: Antal László, a nem nyelvész

1987-es váratlan és máig rejtélyes távozása után még hat évet élt, jórészt az Egyesült Államokban, ahol lankadatlanul keresett szakmaközeli állást, miközben egy fordítóirodából tartotta el magát. Magam 1987/88-ban éppen ottani első tanárkodásom alatt találkoztam a nevével a University of Delaware Nyelvészeti Tanszékén. Oda küldött levelén semmilyen

közvetlen címet nem adott meg, ezért hát nem is kísérleteztem azzal, hogy felvegyem vele a kapcsolatot, gondolván, hogy aki még egy amerikai egyetem elől is titkolja a hivatali vagy lakáscímét, az nyilván nem kíván a régiekkel sem érintkezni. Jóllehet ebben tévedtem, hiszen jóval később kiderült, hogy hazai nyelvészekkel, sőt számára ismeretlen diákokkal is levelezett (vö.: Papp 1994, Nádasi 2006), azóta az is kivilágolt, hogy jó oka volt arra, hogy ne keresse és ne fogadja régi kollégáit.

Amint számomra nem sokkal a bevezetőben említett Antal-konferencia előtt kiderült, ez az éles eszű, szarkasztikus humorú, remek társalgónak, kiváló anekdotázónak és gyors ripsztozónak, sőt amolyan nyelvészeti fenegyereknek tartott valódi nyelvtelenséggel bíró bölcsészkaros oktató valójában a Belügyminisztérium, illetve az Állambiztonság III/III osztálya 2-es alosztályának „titkos munkatársa” volt. „Docens” fedőnév alatt írt jelentéseket a hallgatóiról bizonyíthatóan, oktatótársairól pedig feltehetőleg.³ A titkos munkatárs rangja nem valami megszarolt ügynököt takart; a Történelmi Hivatal meghatározása szerint az ilyen beosztású személy „az állambiztonsági szervek hálózatának legmegbízhatóbb tagja, aki elvi meggyőződésből, magas fokú áldozatkészséggel, kezdeményezőleg vett részt a titkos együttműködésben és a legbonyolultabb hálózati feladatok elvégzésére is alkalmas volt.” Ezt természetesen nem könnyű a nyakló nélküli italozó és nagy nőcsábász hírében állt Antaltól elképzelni, de az is lehetséges, hogy ezek az általa feltehetőleg szívesen vállalt vonások is hozzájárulhattak a róla kialakított közkeletű képhez, aminek a segítségével még könnyebben található jelenteni való információkat a benne BM-munkatársat nem sejtő környezetéből. Ne feledjük, hogy a hatvanas évek Általános nyelvészeti tanszékén, ahol a negyvenes évek végén a marrizmussal magát megégető, majd a Pravda sztálini „nyelvtudományi cikke” után nyilvános önkritikát gyakorolni kényszerülő Telegdi Zsigmond professzor vezetése alatt alakult meg az első önálló (először matematikai, később) általános és alkalmazott nyelvészet szak Magyarországon, lehetett miről jelenteni. Antalán kívül többen vettek részt amerikai tanulmányutakon a nem sokkal azelőtt az országba bejutott Ford Alapítvány segítségével. 1968-ban nagy nemzetközi matematikai nyelvészeti konferenciát rendezett az MTA Balatonaligán keleti és nyugati (sőt NSzK-s és NDK-s!) tudósok részvételével – bár ő maga nem szerepelt a meghívottak között. Aztán a tankönyvekben kőbe vésettektől eltérő marxista („dialektikus”) nyelvészetet művelő és terjesztő másik docenst, Zsilka Jánost mindig nagy társaság vette körül filmrendezőtől regényíróig, akik külön csoportot alkotva a terem végében a szaknyelvészeti óráit is gondosan meghallgatták, sőt ma már tudjuk, hogy köztük is legalább egy ügynök volt: a később öngyilkosságba menekülő rendkívüli tehetség Bódy Gábor. Volt tehát bőven gyanú arra, hogy a mindig túlteljesíteni akaró BM-szervek jelentenivaló dolgokat keressenek és találjanak e „nyugatos” környezetben.

Azt is mondhatnám ezek után, hogy a címben szereplő igazgyöngyök és hamis ékszerek Antal szellemi, illetve morális szférájára utalnak: Antal nyelvészeti munkássága lenne az igazgyöngyök lelőhelye, a fentiekben illusztrált és valószínűleg önként vállalt kettős szerepe pedig a hamis ékszereké. A személyes vonzerejének segítségével hallgatóságában bizalmat keltő és így bizalmas információkhoz jutó oktató, aki ki tudja, milyen „árucserében” értékesíti ezeket megbízóinál saját további hasznára, akkoriban sem tartozott a követendő erkölcsi példák közé.

E cikkben azonban nem valamiféle morális ítékezés volt a célom.⁴ Bár úgy hiszem, az igazság, a teljes igazság napfényre jutása nem lehet ártalmas, Antal halálával elvesztettük annak a (valószínűleg csupán elvi) lehetőségét, hogy őt magát megkérdezhessük, mit és miért tett. Valójában itt csupán Antal nyelvészeti munkásságának egy további részét kívántam

³ Forrás: Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Dr. Antal László ún. „6. dossziéja”, amely szerint „a beszerzés ideje: 1966. VI. 21.”, és 1974. nov. 24. keltű jelentése. A dokumentumok másolatáért Bollobás Enikőnek tartozom köszönettel.

⁴ Mint azt máshol kifejtettem, erre más esetekben sem formálok jogot, l. *Élet és Irodalom*, 2006.04.28, p. 15.

megvizsgálni és ennek révén megmutatni, hogy ugyan briliáns nyelvészeti ötleteket szórt el írásaiban, de nem mindig volt kedve vagy kitartása ezeket gondosan kimunkálni, esetleg összefüggéseiknek alaposabban utánanézni.

Sokunknak Antal órái mutatták meg, milyen érdekes is lehet a nyelvtudomány (és annak oktatása). Ez az élmény akkor is maradandó, ha az, akinek köszönhető, az idők folyamán elvesztette hajdani vonzerejét – és többünknek idejében ahhoz, hogy a később történetek és amik még kiderültek, csak meglepetést okozzanak, de csalódást ne.

Antal korai munkái egy ambíciózus, nagy tehetségű tudóst mutatnak, aki kiváló íráskészséggel, lendületesen és élvezetesen tárgyal bonyolult tudományos kérdéseket és gyakorlatilag magára hagyatva honosít meg idehaza egy fontos nemzetközi kutatási irányt. Igaz, hogy a hatvanas években külföldön megjelent két könyve nem aratott osztatlan elismerést, de ez nem magyarázza azt, hogy a hatvanas évek végére miért hagyott fel a kreatív kutatással, miért áldozta idejét a messze a saját szintje alatti fordítási rabszolgamunkára, és az őt óratartásra kérő diákjainak miért tartott unalmas és színvonalatlan foglalkozásokat, amelyekre (természetesen) nem is készült. Azt sem tudjuk, miért nem voltak tanítványai (bár a fentiek alapján ez talán már nem is olyan rejtélyes) vagy miért nem voltak más nyelvészek körülötte, amikor legalábbis a hatvanas évek elején közös lehetett a célja a nemzetközi tudománnyal lépést tartó kortársaival, hiszen egyidős volt Kiefer Ferencsel, Papp Ferencsel, Petőfi S. Jánossal, és Szépe Györggyel is.

Igaz, soha nem hallottuk más hazai nyelvészről jót mondani. Egyik – mások által tanárként, nyelvészként, humanistaként és egyáltalán, erkölcsös emberként is nagyra tartott – elődjéről például így írt:

- (20) „[Gombocz] jelentéstani kötet[ének] második fejezete 'A szó lélektani alkata', harmadik fejezete pedig 'A szó logikai alkata' címet viseli. (Gombocz, mint pszichológista, láthatólag mindenre gondolt, csak arra nem, hogy a szónak nyelvi alkata is lehet.)” (i.m., 41)

A legjobb, amit egy másik nyelvészről, egy volt tanáromról hallottam mondani, ez volt: "Ismertem egyetemista korában; igazán nagy nyelvész lehetett volna belőle." Úgy hiszem, e mondat második fele sajnos Antal Lászlóra is áll.

Hivatkozások:

- Antal László. 1961. *A magyar esetrendszer*. Akadémiai, Bp.
Antal László. 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Gondolat, Bp.
Antal László. 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé*. Magvető, Bp.
Antal László. 1978. *A jelentés világa*. Magvető, Bp.
Antal László. 1985. *A hatodik mondatrészt*. Magvető, Bp.
Bencédy József. 1968. Jelentéstan. In: Bencédy, J.–Fábián P.–Rácz E.–Velcsóv M. 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp., 501-555.
Berkeley, George. 1710. *Principles of human knowledge* [In: Berkeley's philosophical writings, ed. by D.M. Armstrong, London, Collier Macmillan, 1965/1980].
Kálmán C. György, Kálmán László, Nádasdy Ádám, Prószéky Gábor. 1989. *A magyar segédigék rendszere, ÁNyT XVII*.
Kenesei István. 2006. "A hatodik mondatrésztől," in: Vass László (szerk.), *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*, JGyF Kiadó, Szeged, 2006, 181-185.
Locke, John. 1690. *An essay on human understanding* [Ed. by A.D. Woozley, New York, Penguin Books U.S.A., 1964/1974].
Martinkó A. 2001. *A szó jelentése*. Lazi Könyvkiadó, Szeged.

- Nádasdi Péter. 2006. Kellenek-e mondatrészek a magyar mondattanba? – Töprengések Antal Lászlóval. Előadás az "Antal-konferencián", Eötvös József Collegium, Bp.
- Ogden, Ch. E.–Richards, I. A. 1923. *The meaning of meaning*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Papp Ferenc. 1994. Antal László 1930-1993. *Nyelvtudományi Közlemények* 94, 223-24.
- Wittgenstein, Ludwig. 1953. *Philosophische Untersuchungen – Philosophical investigations*. Blackwell, Oxford.
- Wittgenstein, Ludwig. 1963 [1918]. *Logikai-filozófiai értekezés* (fordította: Márkus György). Akadémiai, Bp.